

Hordányi - Szépe : A jelek tudomány 2119-42

C.S. Peirce : A jelek felosztása

A modern szemiotikának legjelentősebb előfutára C. S. Peirce (1839—1914) amerikai logikus, filozófus. Peirce — akinek édesapja matematikus volt a Harvard Egyetemen — eredetileg geodéziával foglalkozott. Érdeklődése a filozófia felé csak a múlt század nyolcvanas éveiben fordult. W. Jamesszel egyik megalapítója a pragmatizmus néven ismert filozófiai irányzatnak.

A logikát tulajdonképpen szemiotikának tekintette, amely ettől csupán szemléletmódban különbözik. Szemiotikája azonban néhány alapfogalom bevezetése után főként egy jeltipológia, amely máig érezteti hatását, legfőképpen töredékes formájában. A mai olvasó Peirce szövegét, fogalmait és megfogalmazásait talán már meghaladottnak érzi; mindenképpen illő azonban, hogy vele nyissuk meg ezt a szemiotikát bemutató tanulmánykötetet. Így talán a már azóta megtett út is plasztikusabbá válik.

Peirce művei életében kiadatlanok voltak. Mint R. Jakobson megjegyzi: „Az amerikai gondolkodók között talán Charles Sanders Peirce volt a legintenciózusabb és legsokoldalúbb, oly nagy, hogy egyetlen egyetem se talált számára helyet.” Jóval halála után, az 1930-as évektől kezdve jelentek meg összegyűjtött művei, amelyek azonban így is magukon hordják a töredékes jelleget. Gyakran többször is megfogalmazta ugyanannak a fogalomnak definícióját, amelyet aztán a szerkesztők gyűjtöttek össze. Az alább következő részleteket 1897 és 1910 között keletkezett töredékekből állították össze a Cambridge-i kiadás szerkesztői. A számozott jegyzetek is tőlük származnak.

Forrás: C. S. Peirce: *Collected Papers II.* 134—173. old. (némi rövidítéssel és a számozás egyszerűsítésével) Cambridge, Mass., 1932.

1. AZ ALAP, A TÁRGY ÉS AZ ÉRTELMEZŐ

1. A logika általános értelemben véve... pusztán más elnevezés a szemiotikára, a jelek kvázi-szükségszerű vagy formális tudományára. „Kvázi-szükségszerűn” vagy „formálison” azt értem, hogy az általunk ismert jelek tulajdonságait figyeljük meg, és ebből a megfigyelésből — olyan folyamat révén, melyet aligha nevezhetek másnak, mint elvonatoztatásnak — hangsúlyozottan esendő, tehát bizonyos értelemben egyáltalán nem szükségszerű megállapításokhoz jutunk. Ezek a megállapítások arra vonatkoznak, hogy a „tudományos” gondolkodásban, azaz a tapasztalat révén tanulásra képes értelem által használt jeleknek milyen *elengedhetetlen* tulajdonságai vannak. Ami az elvonatoztatás folyamatát illeti, az maga is egyfajta megfigyelés. Elvonatoztató megfigyelésnek azt a képességet nevezem, amelyet az átlagemberek tökéletesen felismernek, de amellyel a filozófia olykor alig foglalkozik. Minden emberi lény ismeri azt a tapasztalatot, amikor olyasmit kívánunk meg, amit jelenlegi anyagi eszközeinkkel végképp nem tudunk megszerezni, s feltolul bennünk a kérdés: „Vajon kívánnám-e ezt a dolgot, ha bőven rendelkeznék a megszerzéséhez szükséges eszközökkel?” E kérdés megválaszolására az ember önmagába tekint, s ekkor az általam elvonatoztatónak nevezett megfigyelést végzi el. Képzletében önmagának a csontvázát vagy körvonalát rajzolja meg, latolgatva, hogy a dolgok feltételezhető állása milyen módosításokat tenne szükségessé ezen a képen; azután megvizsgálja ezt a képet, azaz *megfigyeli* azt, amit elképzelt, és arra keres feleletet, vajon felfedezhető-e benne az a mohó vágy, amelynek létét fürkészi. Ennek a matematikai érvelésre emlékeztető folyamatnak a során olyan következtetésekhez juthatunk, amelyek bármely esetben érvényesek *lehetnek* a jelekre

nézve, feltéve, hogy a tudományos értelem használta ezeket a jeleket. A fejlődés folyamatának egésze, azok körében, akik a minden jelre *szükségképpen* vonatkozó igazságok elvonatkoztató megfigyelésével és a rájuk vonatkozó érveléssel elért megfogalmazásokat tanulmányozzák, minden más pozitív tudományhoz hasonlóan megfigyelő tudomány, annak ellenére, hogy éles ellentétben áll minden sajátos tudománnyal, amelyet az a cél hív életre, hogy megtalálja, mi az, ami nem pusztán létezik, hanem szükségképpen jelen van a tényleges világban.

2. A jel vagy helyettesítő (representamen) az, ami valamit valaki számára valamely tekintetben vagy minőségben helyettesít. Valakihez szól, tehát az illető személy tudatában megfelelő vagy esetleg fejlettebb jelet hoz létre. Ezt a létrehozott jelet az első jel *értelmezőjének* nevezem. A jel valami helyett, tárgya helyett áll. E tárgyat nem minden tekintetben helyettesíti, hanem egy eszmére utalva, amelyet olykor a helyettesítő *alapjának* neveztem. Az „eszmét” itt afféle platóni értelemben kell érteni, ami rendkívül ismerős a hétköznapi szóhasználatban, tehát abban az értelemben, mint amikor azt mondjuk, hogy valaki felfogta a másik eszméjét vagy visszagondol ugyanarra az eszmére, amihez egy korábbi alkalommal eljutott, vagy ugyanarra gondol, mondjuk egy másodpercig, feltételezve, hogy a gondolat ez alatt az idő alatt megegyezik önmagával, *hasonló* a tartalma, míg ugyanaz az eszme, nem vezet minden pillanatban új eszméhez.

3. Mivel minden helyettesítő három dologgal: alappal, tárggyal és értelmezővel függ össze, a szemiotika háromágú tudomány. Az első Duns Scotus *grammatica speculativának* hívta. Nevezük *tiszta nyelvtannak*, grammatikának. Az a feladata, hogy megállapítsa: mi az, aminek szükségszerűen igaznak kell lennie minden tudományos értelem által használt helyettesítőre nézve, különben semmiféle *jelentést* nem testesíthetnek meg. A szemiotika másik ága a tulajdonképpeni logika. Azt vizsgálja, ami kvázi-szükségszerűen igaz bármely tudományos vizsgálódásban használt helyettesítőkre nézve, különben ezek nem vonatkozhatnak tárgyakra, tehát nem lennének igazak. Más szóval, a szó szoros értelmében vett logika a helyettesítések

igazságának a feltételeit kutató formális tudomány. A szemiotika harmadik ágát *tiszta retorikának* nevezem, Kant nyomában járva, aki a szavak régi asszociációit megőrizve talált kifejezést új elképzelések megjelölésére. Ennek az a feladata, hogy megállapítsa azokat a törvényeket, amelyek alapján egy jel másikat, különösképpen pedig egy gondolat másik gondolatot teremt bármely tudományos vizsgálódásban.

2. A JELEK ÉS A JELEK TÁRGYA

4. A *jel* szót olyan tárgy jelölésére fogjuk felhasználni, amely érzékelhető, elképzelhető vagy bizonyos értelemben nem is elképzelhető — mert a *fast* [angol] szót (mely nyilvánvalóan jel) nem lehet elképzelni, nem *magát ezt a szót* lehet papírra vetni vagy kimondani, *csak egy megjelenését*. Ugyanaz a szó marad, ha leírjuk, illetőleg ha kimondjuk, de megváltozik akkor, amikor „gyorsan”, illetőleg „mozdíthatatlan” vagy amikor „böjt” a jelentése. Bármi csakis úgy válhatik jellé, ha valami mást, a tárgyat „helyettesíti”, jóllehet alighanem csak önkényesen lehet állítani, hogy a jelnek szükségképpen különböznie kell a tárgyától, mert kivételt alkot az olyan jel, amely része egy másik jelnek. Semmi sem gátolja meg tehát a történeti drámában játszó színészt abban, hogy színházi „kellékként” ugyanazt az erekljét vigye maga előtt, amelyet az illető kellék pusztán helyettesíteni hivatott; hasonlóan ahhoz a feszülethez, amelyet Bulwer Richelieu bíborosa olyan hatásosan, kihívóan emel fel. Ha egy sziget térképét ugyanannak a szigetnek a talaján szétterítjük, akkor szabályszerűen kell léteznie valamely adott — megjelölt vagy megjelöletlen — helynek, illetve pontnak, amely mint hely a térképen azt a pontot mint a szigeten levő helyet helyettesíti, ahol a térképet szétterítettük. Valamely jelnek egynél több tárgya is lehet. Így a jelnek tekintendő „Káin megölte Ábel” mondat Ábelre legalább annyira utal, mint Káinra, még ha el is tekintünk attól, hogy e jelnek harmadik „tárgya” is van („megölte”). A tárgyak sorát úgy is fel lehet fogni, mint egyetlen össze-

tett tárgy részeit. A továbbiakban követjük mások példáját és a vizsgálat nehézségeinek csökkentése végett feltételezzük, hogy minden jelnek csak egy tárgya van. Amennyiben a jel különbözik a tárgytól, gondolatban vagy kifejezésben kell lennie valamely magyarázatnak, érvnek vagy másféle kontextusnak, mely megmutatja, hogyan, milyen rendszer alapján, mi okból helyettesít a jel egy tárgyat vagy a tárgyaknak egy sorát. A jel és a magyarázat együtt új jelet hoz létre, s mivel a magyarázat jel, újabb magyarázatot igényel, amely a már kibővített jellel együtt még terjedelmesebb jelet alkot. Ily módon továbbhaladva, végül el kell(ene) jutnunk egy olyan jelhez, amely önmagának a jele, s magában foglalja saját magának és minden jelentős részének a magyarázatát, mely magyarázatból arra lehet következtetni, hogy mindegyik ilyen résznek van olyan része, mely a tárgyat képezi. Ha ez így van, akkor ténylegesen vagy virtuálisan minden jelhez hozzá tartozik az a valami, amit magyarázati *előírásnak* nevezhetünk, s amelynek alapján a jel mintegy a tárgyának kisugárzásaként fogható fel. (Amennyiben a jel ikon, a skolasztikus azt mondhatja, hogy a tárgynak a jelből kisugárzó „fajtája” az ikonban találta meg az anyagát. Ha a jel index, a jelet a tárgyból kiszakított töredéknek tekinthetjük: a kettő egy egészet alkot vagy része ilyen egésznek. Ha a jel szimbólum, úgy értelmezhetjük, mint a belőle kisugárzó tárgy „ratiójának” vagy okának a megtestesítőjét. Mindezek természetesen nem többek szóképnél, de azért nem haszontalanok).

5. A jel csak helyettesítheti és értelmezheti a tárgyat. Nem ismertethet meg vele, felismerését sem teheti lehetségessé, mert ebben a könyvben a jel tárgyat úgy értelmeztük, hogy a jel feltételezi a tárgy előzetes ismeretét, csak így adhat bővebb információt róla. Kétségkívül lesznek olyan olvasók, akik majd azt mondják, hogy ezt nem értik. Mivel úgy gondolják, hogy a jelnek nem kell valami más módon ismertről számot adnia, nem értik azt a megállapítást, amely szerint minden jelnek adott tárgyról kell számot adnia. Ha létezik olyan dolog, amely információt szolgáltat, de egyáltalán nem függ össze semmivel, nem utal semmire, amit az információ megértésekor az információt befogadó személy már közvetlenül vagy közvetve ismer

— kérdés, lehet-e ilyenről beszélni —, akkor az ilyen információt hordozó eszközt ebben a könyvben nem hívjuk jelnek.

6. Két férfi a tengerparton áll és a tengert nézi. Egyikük így szól a másikhoz: „— Az a hajó amott nem szállít terhet, csak utasokat.” Tegyük fel, hogy a másik ember semmiféle hajót sem lát. Ebben az esetben először olyan információt fog fel társának a megjegyzéséből, amely a tengernek általa látott részére vonatkozik. Tudomásul veszi, hogy az élesebb vagy az ilyesmi észrevételében gyakorlottabb szemű ott hajót pillantott meg. Csak akkor képes befogadni azt az információt, amely szerint a hajó kizárólag utasokat szállít, miután ily módon megismerkedett a hajóval. Ámde a mondatnak mint egésznek a feltételezésben szereplő személy számára nem lesz más tárgya, csak az, amivel már megismerkedett. Lehetséges, hogy a tárgyak közül — mert a jel tárgyainak száma akármekkora lehet — mindegyik egyetlen olyan dolog, amely létezik, korábbi feltételezés szerint létezett, illetőleg a feltételezés szerint létezik, de éppúgy lehet ilyen dolgoknak az összessége, mint ismert tulajdonság, viszony vagy tény; a részek összessége vagy részekből álló egész is lehet, sőt valamely más létezési mód is, mint valamely megengedett cselekedet, amelynek léte nem zárja ki, hogy ellenkezője is meg ne engedessék; s elképzelhető az is, hogy általános természetű és bizonyos általános körülmények között megkívánt szükséges vagy szükségképpen megtalálható valami.

3. A HÁRMAS ÖSSZEFÜGGÉSEK FELOSZTÁSA

7. A fenomenológia elvei és analógiái képessé tesznek bennünket arra, hogy nagy vonalakban leírjuk, hogyan kell felosztani a hármas összefüggéseket. De míg „a posteriori” nem találkoztunk különböző fajtáival és ezáltal fel nem ismertük jelentőségüket, addig az „a priori” leírások keveset jelentenek — nem semmit, de keveset. Sőt, még az a priorihoz szükséges és a gondolati tapasztalás során fontosnak ítélt változatok azonosítása után is számottevő munkára van szükség ahhoz, hogy meggyőződhessünk róla: az a posteriori

megtalált felosztások ugyanazok, amelyeket a priori előre feltételeztünk. Legtöbb esetben azt látjuk, hogy nem lehet teljes azonosságról beszélni, s ennek oka tapasztalataink korlátozottsága. Csak hosszas további beható elemzés után leszünk képesek arra, hogy elhelyezzük a rendszerben azokat az elképzeléseket, amelyek a tapasztalat során alakultak ki. A hármas viszonyok esetében ebből a munkából még semmit sem végeztek el kielégítően — bizonyos mértékben a hármas viszonyok legfontosabb osztálya, a jelek (vagy helyettesítők), azok tárgyai és értelmezői között fennálló viszonyok képeznek egyedül kivételt.

8. A hármas viszonyokat feltételesen és durván a következő módon oszthatjuk fel:

az összehasonlítás,
a végrehajtás és
a gondolkozás hármas viszonyai.

Ez a felosztás még tökéletlen megértés esetén is fontos igazságot rejt magában.

Az összehasonlítás hármas viszonyai a logikai lehetőségeknek, a végrehajtás hármas viszonyai a konkrét tényeknek, a gondolkozás hármas viszonyai a törvényeknek a természetéből adódnak.

9. Bármely hármas viszony esetében különbséget kell tennünk az első, a második és a harmadik tag között.

Az elsőt kell a legegyszerűbb természetűnek tekintenünk. Ha a három tag közül csak egy ilyen természetű, akkor nem több pusztá lehetőségnél, ha viszont mindhárom ilyen természetű, akkor törvény.¹

10. Az a harmadik tag, amelyet a három közül a legösszetettebb természetűnek tekintünk, s amely mindig törvény, ha a három közül bármelyik is az, és csak akkor pusztá lehetőség, ha mind a három ilyen jellegű.

11. Az a második tag, amelyet közepes összetettségűnek tekintetünk. Ha két tag azonos természetű — akár pusztá lehetőség, akár ténylegesen fennálló vagy törvény —, akkor ez a második tag közéjük tartozik, míg ha mindhárom tagnak más a természete, akkor a második tag ténylegesen fennálló.²

12. A hármas viszonyokat háromféle trichotomia szerint³ lehet felosztani, annak alapján, hogy az első, második, illetőleg harmadik tag pusztá lehetőség, ténylegesen fennálló vagy törvény. Ez a három trichotomia együtt minden hármas viszonyt tíz osztályba sorol.⁴ Ezt a tíz osztályt bizonyos mértékig tovább lehet osztani aszerint, hogy a fennálló tagok egyedi alanyok vagy tények, a törvény jellegű tagok pedig általános alanyok vagy tények, illetőleg törvények általános létezési módjai.

13. A hármas viszonyokat másképpen is be lehet sorolni tíz osztályba, nevezetesen a köztük fennálló kettős viszonyok alapján, vagyis annak alapján, hogy az első és második, az első és harmadik, illetve a második és harmadik tag között lehetőség, tény vagy törvény természetű-e a viszony. Ezt a tíz osztályt pedig különböző módon tovább lehet osztani.⁵

14. Célszerű a kétszer tíz osztály tagjait három csoportba osztani aszerint, hogy a három tag, illetőleg a három kettős viszony eltérő, azonos jellegű, vagy közülük egynek más a természete, mint a másik kettőnek.⁶

15. Minden valódi hármas viszony esetén az első tag bizonyos mértékig a harmadik meghatározójaként fogható fel. A hármas viszonyokat tehát annak alapján is fel lehet osztani, hogy a 3. tagot valamely minőség, a 2. taggal szembeni fennálló viszony vagy a 2. taghoz kapcsoló és valamire utaló gondolati viszony határozza meg.⁷

16. A hármas viszony első tagja helyettesítő, a második tagja, ennek a tárgya, a lehetséges harmadik tag pedig az értelmezője. A hármas viszonyban a lehetséges értelmező szükségképpen első tagja az ugyanerre a tárgyra vonatkozó és valamely lehetséges értelmezőt feltételező hármas viszonynak. A jel olyan helyettesítő, melynek valamely értelmező a tudatában van. A helyettesítők közül csak a jeleket tanulmányozták behatóan.

4. A JELEK ELSŐ TRICHOTOMIÁJA

17. A jeleket három trichotomia segítségével lehet felosztani.⁸ Az első felosztásnak az a kiindulópontja, hogy maga a jel pusztán minőség, ténylegesen fennáll vagy általános törvény-e?⁹ A második felosztást aszerint hajthatjuk végre, hogy a jelet tárgyhöz fűző kapcsolatot magának a jelnek valamely tulajdonságából, a tárgyhoz képest fennálló viszonyból, vagy valamely értelmezővel szembeni viszonyából származik.¹⁰ Végül a harmadik felosztásnál abból indulunk ki, hogy az értelmező lehetőség, tény vagy érvelés jeleként fogja fel a jelet.¹¹

18. Az első felosztás értelmében a jel lehet minőségjel, egyszeri jel vagy törvényjel.

A minőségjel olyan minőség, amely jel szerepét tölti be. Ténylegesen jelként csak akkor működőképes, ha testet ölt, de a megtestesülés nem befolyásolja jel természetét.

19. Az egyszeri jel („sinsign”, ahol a „sin” szótag azt jelenti: „csak egyszer létezik”, mint a „single” [egyetlen], „simple” [egyszerű] szóban, vagy a latin „semel” [egyszer] szóban stb.) jelként szereplő ténylegesen fennálló dolog vagy esemény. Mivel csak minőségei tehetik erre képessé, burkoltan magában foglal egy vagy inkább több minőségjelet. Csakhogy ezek sajátos minőségjelek és csupán tényleges megtestesülésük révén képeznek jelet.

20. A törvényjel jel szerepét betöltő törvény. Ezt a törvényt általában emberek hozzák létre. Minden konvencionális jel törvényjel.¹² Nem egyetlen tárgy, hanem általános típus, amelynek a közmegegyezés szerint jelentése van. Minden törvényjel alkalmazásának valamely esete — azt mondhatjuk, *hasonmása* — révén jelent valamit. Így például a „the” [a/az] rendszerint 15—20 alkalommal fordul elő minden lapon. Minden esetben ugyanarról a szóról, ugyanarról a törvényjelről van szó. Mindegyik előfordulása önmaga hasonmása. A hasonmás egyszeri jel. Azaz minden törvényjelnek egyszeri jelekre van szüksége. Csakhogy ezek olyan nem közönséges egyszeri jelek, mint azok sajátos előfordulások, melyeket jelentéssel bírónak tekintünk. A hasonmásnak nem lenne jelentése, ha egy törvény nem adna neki jelentést.

5. A JELEK MÁSODIK TRICHOTOMIÁJA

21. A második trichotomia szerint a jel lehet *ikon*, *index* vagy *szimbólum*.

Az *ikon* olyan jel, mely az általa jelölt tárgyra pusztán saját jellemzőivel utal. Ezek a jellemzők attól függetlenül is fennállnak, hogy a szóban forgó tárgy létezik-e vagy sem. Igaz, az ikon jelként csak akkor működőképes, ha valóban van ilyen tárgy, de ez nem befolyásolja jel természetét. Bármely minőség, létező egyed vagy törvény valaminek az ikonja, ha hasonlít arra a valamire és annak jeleként szokás használni.

22. Az *index* olyan jel, mely oly módon utal az általa jelölt tárgyra, hogy az a tárgy rá valóban hatást gyakorol. Nem lehet tehát minőségjel, mert a minőségek bármi mástól függetlenül olyanok, amilyenek. Mivel az indexre a tárgy hatást gyakorol, szükségképpen kell lennie valami olyan minőségnek, amely a tárgyban is megvan. Az *index* erre való tekintettel utal a tárgyra. Ily módon ikont, bár különös fajtájú ikont foglal magában. Nem pusztán emlékeztet a tárgyra, még azokban a vonatkozásaiban sem, amelyek jellé teszik, hanem az ikont a tárgy tényleges módosító hatásának teszi ki.

23. A *szimbólum* olyan jel, amely az általa jelölt tárgyra olyan törvény segítségével utal, amely rendszerint általános eszméket társít egymással és működésével azt a következményt vonja maga után, hogy a szimbólumot úgy értelmezzük, mint ami a tárgyra utal. A szimbólum tehát általános típus vagy törvény, vagyis törvényjel. Mint ilyen hasonmás révén érvényesül. Nemcsak önmagában általános, hanem az a tárgy is általános természetű, amelyre utal. Az általános mindig az általa meghatározott esetek révén létezik. A szimbólum által meghatározottnak tehát szükségképpen fennálló esetei vannak, bár „fennállón” itt azon a talán elképzelt világmindenségen belül fennállót kell értenünk, amelyre a szimbólum utal. Ezek az esetek közvetve — társítás vagy valamely más törvény révén — hatással vannak a szimbólumra, s így a szimbólum indexet is feltételez, jóllehet sajátos indexet. Az viszont semmiképpen nem lehetséges, hogy az eseteknek ez a korántsem döntő hatása szabja meg a szimbólum jelentéssel bíró jellegét.

6. A JELEK HARMADIK TRICHOTOMIÁJA

24. A harmadik trichotomia szerint a jel lehet *réma*, *tétel* (illetőleg kvázi-tétel) vagy *argumentum*.

A *réma* olyan jel, amely értelmezője számára minőségi lehetőség jele, azáltal, hogy egy meghatározott fajtájú lehetséges tárgyat helyettesít. Elképzelhető, hogy minden réma szolgáltat valami információt, de ez nem játszik szerepet értelmezésükkor.

25. A *tétel* (propositio) olyan jel, amely értelmezője számára a tényleges fennállás jele. Nem lehet tehát ikon, amely a tényleges létezésre utaló értelmezésnek nem ad alapot. A tétel magában foglal egy rémát, ez a réma írja le azt a tényt, amelyre a tétel az értelmezés szerint mutat. De sajátos rémáról van szó: lényeges része ugyan, de nem legfőbb alkotója az ítéletnek.

26. Az *argumentum* olyan jel, amely az értelmező számára a törvénynek a jele. Míg a réma tárgyat pusztán jellegzetességeivel, a tétel pedig a tényleges létezés viszonylatában, addig az *argumentum* a tárgy jeltermészetének megragadásával ábrázolja. Mivel ezek a meghatározások manapság sokat vitatott kérdéseket érintenek, ejtsünk pár szót a védelmükben. Gyakran fölteszik a kérdést: Mi a lényege egy ítéletnek. Az ítélet gondolati cselekedet, melynek során az ítéletalkotó egy tétel igazáról próbálja meggyőzni magát. Majdnem megegyezik azzal a cselekedettel, melynek során azt a tételt megerősítjük, vagy jegyzőhöz folyamodunk, a tétel igazságának formális hitelesítése végett. A különbség onnan adódik, hogy e két utóbbi cselekedettel másokra, míg az ítéletalkotással pusztán önmagunkra akarunk hatni. A logika művelőjét azonban nem érdekli az ítéletalkotás lélektani jellege. Ő így teszi fel a kérdést: Milyen természetű az olyan jel, amelynek legfontosabb változatát tételnek nevezzük, s amely alapanyagként szolgál az ítéletalkotáskor. A tételt nem kell szükségképpen megerősíteni vagy ítélet alá vetni. Elég, ha úgy vesszük szemügyre, mint megerősíthető vagy tagadható jelet. A jel jelentésének egészét megtartja, függetlenül attól, megerősítik-e vagy sem. Sajátossága tehát a jelentés módjából adódik, azaz más szóval a jel és az értelmező viszonyából.

A tétel igényt tart rá, hogy hatással legyen rá az a ténylegesen fennálló vagy valódi törvény, amelyre utal. Az *argumentumot* ugyancsak jellemzi ez, de az *argumentumnak* nem ez a fő követelménye. A réma viszont nem lép fel ilyen igénnyel.

27. Az *argumentumot* értelmezője az *argumentumok* valamely általános osztályához tartozó esetként értelmezi, mely osztály egészében véve mindig az igazságot próbálja megközelíteni. Ez az a törvény, amelyet az *argumentum* valamilyen formában nyomatékosan érvényesíteni akar: és ez a „nyomatékos hangsúlyozás” a helyettesítésnek az *argumentumokra* jellemző módja. Az *argumentumnak* tehát szükségképpen olyan szimbólumnak vagy jelnek kell lennie, melynek általános törvény vagy típus a tárgya. Magában kell foglalnia valamely tételt, amelyet premissának nevezünk, mert csak egy adott eseten keresztül emelheti ki a törvényt. Ez a premissza azonban erejében (azaz az értelmezőhöz való viszonyában) eltér egy pusztán megerősített hasonló tételtől, és az *argumentumnak* nem az egészét alkotja. Ami azt a másik ítéletet illeti, amelyet konklúzióknak nevezünk, amely gyakran és talán szükségképpen lezárja az *argumentumot*, ez a másik ítélet világosan az értelmezőt helyettesíti és ugyancsak különös erejű, sajátos viszonyban áll az értelmezővel. A logika szakértői vitatkoznak azon, vajon az *argumentumhoz* tartozik-e, vagy sem, s noha ez a nézeteltérés nem az *argumentum* lényegének pontos elemzéséből következett, nem lehet figyelmen kívül hagyni. E sorok írója nem teljesen biztos az igazában, de erősen hajlik arra a véleményre, hogy a konklúzió lényeges az *argumentum* teljes kifejtése szempontjából, annak ellenére, hogy az értelmezőt helyettesíti. A logika szakértői premissza helyett rendszerint premisszákról beszélnek. De amennyiben egynél több a premissza, az *argumentáció* első lépéseként egyetlen összekapcsoló tételbe kell őket összefognunk. Az átfogó *argumentum* az egyetlen két premisszájú egyszerű *argumentum*. Csakhogy tulajdonképpen még itt sem lehet két premisszáról beszélni. Az elme ugyanis csak akkor kész *P* tétel állítására, mikor már egyszersmind *O* tétel állítására is kész, a *P* az *O*-t csak még jobban meghatározza. Nem a *P*-t állítja tehát, hanem az *OP*-t. Ezt tekintetbe véve azt kell mondanunk, hogy átfogó argumen-

tumról nem lehet beszélni. Ellenkező esetben minden ítéletről azt kellene állítanunk, hogy valamely argumentumnak a konklúziója. De ha minden ítélet egy argumentum konklúziójának kell tekintenünk — ami kétségtől megengedhető elképzelés —, akkor a pusztán átfogó argumentumtól lényegesen különböző jellegű ítélet konklúziójáról van szó. Az átfogó argumentum tehát olyan argumentum, amelyet csak azért vezettek be a logikába, hogy ne kelljen megvizsgálni annak az argumentumnak a valódi természetét, amelyből a kopulatív tételt származtatták. Éppen ezért általában helyesebb, ha az argumentum „premisszájáról” és nem „premisszáiról” beszélünk. Ami magát a szót (a XIII. századi latinból átvett praemissa-t) illeti, olyan gyakran használták többes számban, hogy széles körben összekeverték a jogi eredetű „premisszákkal”, amely leltárakban stb. felsorolt tételeket és így okiratokban, bérleti szerződésekben megemlített épületeket jelöl. A jó angol nyelvhasználatban „premiss” helyett „premise”-t szokás írni, ez a betűzés (melynek elterjedtségét talán Lord Broughamnak köszönhetjük, vagy legalábbis részben az ő hajthatatlanságának) egyszerűen a logika történetének, sőt olyan alapvető szerzőknek a nem ismerését mutatja, mint Whateley, Watts stb.

7. A JELEK TÍZ OSZTÁLYA

28. A jelek három trichotomiája együttesen a jelek tíz osztályához vezet bennünket, amely osztályokat tovább lehet majd osztani. Íme ez a tíz osztály:

Először: a *minőségjel* (pl. a „vörös” érzése) bármely jelként szereplő minőség. Mivel a minőség mindig pozitívan önmagában az, ami, csak valamely közös alkotórész vagy hasonlóság révén jelölhet tárgyat, tehát szükségszerűen ikon. Továbbá, mivel a minőség pusztán logikai lehetőség, csak a lényeg jeleként, azaz rémaként értelmezhető.

29. Másodsor: az *ikonikus egyszeri jel* (pl. egyedi ábra) bármely olyan tapasztalati tárgy, amelynek valamely minősége egy tárgy eszméjének a meghatározójává lesz. Mivel ikon jellegű, azaz tisztán hason-

lóság révén jele valaminek, csak a lényeg jeleként, rémaként értelmezhető. Minőségjel megtestesülése.

30. Harmadsor: a *rématikus index jellegű egyszeri jel* (pl. egy spontán kiáltás) bármely közvetlen tapasztalati tárgy, amennyiben a figyelmet arra a tárgyra irányítja, amely jelenlétét okozza. Szükségképpen magában rejtje az ikonikus egyszeri jelnek sajátos válfaját, mégis egészen különbözik attól, mert magára a jelölt tárgyra irányítja az értelmező figyelmét.

31. Negyedsor: a *tétel jellegű egyszeri jel* (pl. a szélkakas) bármely közvetlen tapasztalati tárgy, amennyiben jel, és mint jel információt közöl tárgyáról. Ez csakis úgy lehetséges, hogy tárgya valóban hatást gyakorol rá, tehát szükségképpen index jellegű jelről van szó. Csak valóságos tényről nyújthat információt. Az ilyen jelnek ikonikus jelet és rématikus index jellegű jelet kell magában foglalnia, az információ megtestesítésére, illetőleg annak a tárgynak a megmutatására, melyre az információ vonatkozik. De az is szükséges, hogy e kettő társulásának a módja, a *szintaxisa* jelentéssel bírjon.

32. Ötödsor: az *ikonikus törvényjel* (pl. egy ábra, eltekintve tényyszerű egyediségétől) bármely általános törvény vagy típus, amennyiben minden esete szükségképpen olyan határozott minőséget testesít meg, amely révén az eset az elmében hasonló tárgyat képes felidézni. Mivel ikon, rémának is kell lennie. Törvényjel természetéből következik, hogy létezési módját tekintve egyszeri hasonmások ellenőrzőjeként határozható meg. A hasonmások közül mindegyik az ikonikus egyszeri jeleknek sajátos fajtájához tartozik.

33. Hatodsor: a *rématikus index jellegű törvényjel* (pl. egy mutatónévmás) bármely olyan általános típus vagy törvény, mely általánosan érvényes ugyan, de a tárgyának minden egyes esetére valóban hatást kell gyakorolnia ahhoz, hogy pusztán arra a tárgyra hívja fel a figyelmet. Mindegyik hasonmása a rématikus index jellegű egyszeri jel sajátos fajtájához tartozik. A rématikus index jellegű törvényjel értelmezője ikonikus törvényjelként fogja fel, s ez bizonyos mértékben így is van, de csak nagyon kis mértékben.

34. Hetedsor: a *tétel s egyszerismind index jellegű törvényjel* (pl.

utcai kiáltás) bármely általános típus, mely általános érvényű ugyan, de a tárgyának minden egyes esetére valóban hatást kell gyakorolnia ahhoz, hogy e tárgyról végleges információt nyújthasson. Ikonikus törvényjelet és rématikus index jellegű törvényjelet kell magában foglalnia, az információ jelentésére, illetőleg az információ alanyának megjelölésére. Minden hasonmása a tétel jellegű egyszeri jelek sajátos válfajához tartozik.

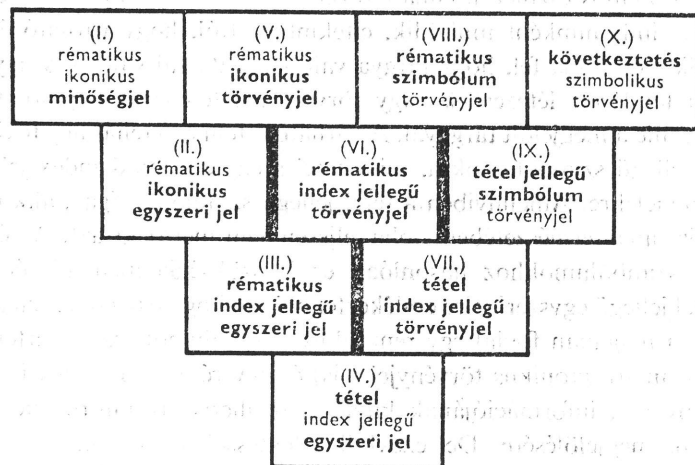
35. Nyolcadszor: a *rématikus szimbólum* vagy *szimbolikus réma* (pl. egy köznévi) olyan jel, amely tárgyhöz általános eszmék társításával kapcsolódik, oly módon, hogy hasonmása az elmében olyan képet idéz fel, amely az elme bizonyos szokásainak és hajlamainak megfelelően általános fogalmat készül létrehozni és a hasonmást olyan tárgy jeleként kell értelmezni, amely ennek a fogalomnak egyik esete. A rématikus szimbólum tehát vagy azonos azzal, amit a logikusok általános terminusként emlegetnek, vagy nagyon hasonló hozzá. A rématikus szimbólum jellege — mint minden szimbólumé — szükségképpen önmagában is általános típusú, és ily módon törvényjel. Hasonmása viszont a rématikus index jellegű egyszeri jelek sajátos válfajához tartozik, amennyiben olyan képet idéz fel az elmében, amely már ott levő szimbólumra gyakorol hatást, és ily módon általános fogalmat hoz létre. Ebben különbözik a többi rématikus index jellegű egyszeri jeltől, beleértve még a rématikus index jellegű törvényjelek hasonmásait is. Az „az” mutatónévmás tehát törvényjel, mert általános típusú, de nem szimbólum, mert nem jelent általános fogalmat. Hasonmása egyetlen tárgyra irányítja a figyelmet: rématikus index jellegű egyszeri jel. A „teve” szó hasonmása is rématikus index jellegű egyszeri jel, mivel az általa megjelölt valódi teve hatást gyakorol rá, s a tevéket a hallgató éppúgy ismeri, mint a beszélő, a hatást nem gátolja meg, hogy a hallgató nem ismeri a konkrétan szóban forgó tevét. Ez a valódi kapcsolat okozza, hogy a „teve” szó felidéli a teve eszméjét. Ugyanez elmondható a „főnix” szóról. Igaz ugyan, hogy a főnix nem létezik a valóságban, de valódi leírásait a beszélő is, hallgatója is jól ismeri, s így a szóra valóban hat az általa megjelölt tárgy. De nemcsak a rématikus szimbólumok hasonmásai különböznek lényegesen közönséges rémati-

kus index jellegű egyszeri jelektől, hanem a rématikus index jellegű törvényjelek hasonmásai is. Az „az” mutató névmás által jelölt dolog semmi közvetlen, egyszerű módon nem gyakorolt hatást a szó hasonmására, míg a telefon csengésére hatással van az a másik személy, aki a drót másik végén beszélni akar. A rématikus szimbólumot értelmezője gyakran rématikus index jellegű törvényjelként, máskor ikonikus törvényjelként szerepelteti, mindkettő természetéből magában rejt egy keveset.

36. Kilencedszer: a *közönséges tétel jellegű szimbólum* olyan jel, mely általános eszmék társulása révén kapcsolódik tárgyhöz. Rématikus szimbólumként működik, eltekintve attól, hogy várható értelmezője úgy fogja fel, hogy tárgya valóban hatással van rá, s így az általa felidézett létezésnek vagy törvénynek tényleges kapcsolatban kell lennie a megjelölt tárggyal. A várható értelmező tehát úgy tekint a tétel jellegű szimbólumokra, mint tétel s egyszersmind index jellegű törvényjelekre. Amennyiben a tétel jellegű szimbólum igaz, akkor ez meg is van a természetében, noha teljesen nem meríti ki azt. A rématikus szimbólumokhoz hasonlóan ez is szükségképpen törvényjel. A tétel jellegű egyszeri jelre emlékeztet abban, hogy összetett: szükségszerűen magában foglal egy rématikus szimbólumot (és így értelmezője számára ikonikus törvényjelet is) és egy rématikus index jellegű törvényjelet, információjának kifejezésére illetve az információ alanyának megjelölésére. De ezekből jelentéssel bíró szintaxist hoz létre. A tétel jellegű szimbólum hasonmása a tétel jellegű egyszeri jeleknek sajátos válfajához tartozik. Könnyen belátható ennek az igazsága akkor, amikor a tétel jellegű szimbólum valódi tényről ad információt. Tehát az állítás csak annyiban igaz az ilyen tétel jellegű szimbólum hasonmására nézve, amennyiben a törvény az eseteiben létezik.

37. Tizedszer: az *argumentum* olyan jel, amelynek értelmezője a tárgyát abból a törvényből következő utólagos jellel helyettesíti, mely szerint minden ilyen premisszától ilyen konklúzióhoz vezető út megfelel az igazságnak. Tehát nyilvánvalóan csak általános tárgya lehet; az argumentum szimbólum. Mint szimbólum, egyszersmind törvényjel is. Hasonmása tétel jellegű egyszeri jel.

38. A tíz osztály közötti érintkezések úgy domborodnak ki, ha meghatározásukat háromszögletű táblázatba rendezzük. A vastag határvonalak azt jelzik, hogy a két oldalukon elhelyezkedő osztályok csak egy tekintetben hasonlítanak egymáshoz. A vékony vonalak viszont két vonatkozásban is hasonló osztályokat választanak el egymástól. A nem szomszédos négyzetekben elhelyezkedő osztályok is egy tekintetben hasonlóak, kivéve a három, csúcsban elhelyezkedő osztályt, amelyek mind a három vonatkozásban eltérnek egymástól. A halványan nyomott jellemzések fölöslegesek.

8. ELKORCSOSULT JELEK

39. Az osztályok fenti leírása során közvetlenül vagy közvetve utaltunk egyes osztályok további felosztására. Az egyszeri jeleknek, indexeknek és tétel jellegű jeleknek a megszokottakon kívül olyan változatai is vannak, melyek törvényjelek, szimbólumok, illetve argumentumok hasonmásai. A minőségjeleknek, ikonoknak és rémáknak a szokásos változatokon kívül két másik sorával is számolni kell: azokkal, melyeket az egyszeri jelek, indexek, illetőleg tétel jellegű jelek, valamint

azokkal, amelyeket a törvényjelek, szimbólumok, illetve argumentumok rejtenek magukban. Így a közönséges tétel jellegű egyszeri jelet a szélkakas, annak forgása és egy fénykép példázza. Ez utóbbi bő információt nyújtó indexszé válik azáltal, hogy a tárgy kisugárzása-ként ismeretes. Egy másik változat az egyszerre tétel s index jellegű törvényjel hasonmása. Így bármely adott utcai kiáltás nem szimbólum, mert hanglejtése és témája révén azonosítani lehet a kiáltó egyént, hanem index jellegű törvényjel. Minden egyedi esete tétel jellegű egyszeri jelként felfogható hasonmás. A tétel hasonmása a harmadik, valamely argumentum hasonmása a negyedik változat. Az egyszerre tétel s index jellegű törvényjel megszokott változata mellett — erre példa az utcai kiáltás — másik változat is szóba jöhet: olyan tétel, amelynek közismert egyén a predikátuma. Amikor azt kérdezik: „— Kit ábrázol ez a szobor?” azt válaszolhatjuk: „— Az ott Farragut.” Ennek a válasznak tétel s egyszerismind index jellegű törvényjel a jelentése. Valamely argumentum premisszája lehet a harmadik változat. A közönséges tétel jellegű szimbólum új arcot kaphat, ha egy argumentum premisszája és a tétel jellegű szimbólum második változatává alakul. Nincs értelme, hogy minden változatot megemlítsünk, csupán még egy osztályra térünk ki: a rématikus index jellegű törvényjelekére. A „Hé!” kiáltás a szokásos változatra példa, az ilyen típusú kiáltásra, amennyiben nem egyedi kiáltásra, hanem általában a „Hé!” kiáltásra gondolunk. Egy másik változat az egyszerre tétel s index jellegű törvényjel alkotói közé tartozik, mint az „az” szó az „— Az ott Farragut” válaszban. A rématikus szimbólum különleges alkalmazása (mint a „Csitt!” felkiáltás) harmadik ilyen változat. Negyedik és ötödik változatról beszélhetünk akkor, amikor egy általános szó egy tételben vagy argumentumban különös súlyt kap. Az is lehetséges, hogy vannak olyan változatok is, amelyekről itt megfeledkeztünk. Nem könnyű arra választ adni, hogy egy adott jel melyik osztályba tartozik, mert az esethez kapcsolódó összes körülményt tekintetbe kell venni. De ritkán szükséges a nagy pontosság, mert ha nem tudjuk is pontosan elhelyezni a jelet, jellegét könnyűszerrel megközelíthetjük, s ez általában megfelel a logika céljainak [...]

A JEL*

45. Bármilyen jel, ami valami mást (értelmezőjét) arra készíti, hogy olyan tárgyra utaljon, melyre maga (a jel) is utal (tárgyára). Ily módon az értelmező is jellé válik, és így tovább ad infinitum.

Nem kétséges, hogy az értelmes tudatnak fontos szerepe van ebben a sorozatban. Ha az egymásutáni értelmezők sora véget ér, a jel legalábbis tökéletlen marad. Amennyiben az egyedi tudatban meghatározott értelmező eszme nem határoz meg külső jelet, hanem ez a tudat megsemmisül vagy másképpen teljesen elveszti az emlékezetét, illetve a jel bármely más jelentéssel bíró hatását, akkor teljesen kimutathatatlanul válik, hogy valaha is létezett ez az eszme az illető tudatban. Ebben az esetben pedig nehezen lehet megérteni, hogy bármit is jelenthetett volna annak az állítása, hogy a szóban forgó tudat valaha is teret adott ennek az eszmének, hiszen ez az állítás az eszme értelmezője lenne.

46. A jel lehet ikon, index vagy szimbólum. Az *ikon* olyan jel, mely magán viseli azt a jegyet, amely jelentést ad neki, még akkor is, ha tárgya nem létezik — mint például a mértani vonalat helyettesítő ceruzavonás esetében. Az *index* viszont olyan jel, amely azonnal elveszteni az őt jellé tevő tulajdonságát, amint tárgya semmivé válnék, noha nem veszítené el azt akkor, ha nem lenne értelmezője. Erre példa az olyan anyagdarab, amelyen a lövés jeleként golyó nyomát lehet észrevenni, mert a lövés nélkül nem lenne benne lyuk, a lyuk viszont tagadhatatlanul benne van, akár lövésnek tulajdonítja valaki, akár nem. Végül a *szimbólum*, az a jel, amely értelmező híján elveszteni azt a jellegzetességét, amely őt jellé teszi. Ezt példázza bármely beszédaktus, amelynek csak annyiban adott a jelentése, amennyiben ennek az alapján értik meg.

* Peirce műveit töredékes formában hagyta hátra. Ezekben többször is definiálta ugyanazokat a fogalmakat. A most következő részletekben egy ilyen újradefiniálást mutatunk be. — *A szerk.*

INDEX

47. Indexnek nevezzük azt a jelet vagy ábrázolást, amely tárgyára nem azért utal, mert hasonlít hozzá, illetőleg analógiát mutat vele, vagy olyan általános jegyekkel társítható, melyek történetesen e szóban forgó tárgyban is megtalálhatók, mint inkább azért, mert dinamikus (és ezen belül térbeli) kapcsolatban van mind az egyedi tárggyal, mind annak az érzékeivel, illetőleg emlékezetével, aki jelként veszi igénybe.

Tényállást soha nem lehet megállapítani anélkül, hogy valamely jelet ne használnánk indexként. Ha *A* azt mondja *B*-nek: „— Tűz van”, *B* azt fogja kérdezni: „— Hol?” Ekkor *A* szükségképpen indexhez folyamodik, még akkor is, ha csak azt szándékozik válaszolni, hogy valahol a létező világegyetemben, a múltban vagy a jövőben. Más-képpen csak annyit mondana, hogy létezik a tűz eszméje, ami viszont nem hordoz információt, mert ha nem volna már eleve ismert, akkor a „tűz” szó érthetetlen volna. Ha *A* ujjával a tűzre mutat, ujjá dinamikus kapcsolatban van a tűzzel, éppúgy, mintha önműködő tűzjelző közvetlenül mozdította volna abba az irányba. Ugyanakkor az ujj készíti *B* szemét is, hogy abba az irányba forduljon, figyelmét oda összpontosítsa és megérteti vele, hogy kérdésére választ kapott. Ha *A* így felel: „— Innen 900 méternyire”, az „innen” szó index, mert pontosan ugyanakkora ereje van, mintha energikusan a földre mutatott volna. Mi több, a „méter” szó — noha általános osztályhoz tartozó tárgyat helyettesít — közvetve ugyancsak index jellegű, mivel maguk a méterrudak is a parlament által elfogadott mértékegység jelei; és nem azért, mert hasonló tulajdonságaik vannak — a kis rúd jellemző tulajdonságai, amennyire meg tudjuk figyelni, nem különböznek a nagy rúdtól —, hanem azért, mert ténylegesen vagy virtuálisan mindegyiket hozzámérték az eredeti darabhoz és bizonyos dinamikus műveleteknek vetették őket alá. Valahányszor látjuk egyiküket, a társítás kényszere különböző tapasztalatokat idéz fel elménkben, ám mindig valami meghatározott hosszúságú dologhoz kapcsoljuk őket, noha lehetséges, hogy nem gondolunk rá: ez a mértékegység anyagból készült rúd. Az itt számba vett észrevételek azt a feltételezést kelthetik

az olvasóban, hogy az indexek kizárólag tapasztalati tárgyakra utalhatnak, és így nem használhatók a tiszta matematikában, amely eszmei alkotásokkal foglalkozik, tekintet nélkül arra, hogy ezek valahol megvalósultak-e vagy sem. De a matematikus képzeletbeli építményei, sőt az álmok is annyira közel állnak a valósághoz, hogy bizonyos mértékű állandóság jellemzik őket, következésképpen egyenként ismerhetők fel és azonosíthatók. Röviden szólva, a megfigyelésnek létezik egy olyan csökevényes formája, amely saját elménk alkotásaira irányul — a megfigyelés szót abban a teljes értelmében használva, amely bizonyos fokú állandóságot és kvázi-valóságot tételez fel abban a tárgyban, amelyhez alkalmazkodni kíván. Ily módon tehát arra kell következtetnünk, hogy az indexek teljesen nélkülözhetetlenek a matematikában. Ezt a felismerést megelőzően minden törekvés csődöt mondott, amely a hármas, illetőleg magasabb összefüggések logikáját szerette volna szabályokba foglalni, míg e felismerés azonnal megadta a kulcsot a kérdéses probléma megoldásához. Az algebrában használt, sajátosság nélküli közönséges betűk mind indexek, akár a geometriai alakzatokhoz csatolt *A*, *B*, *C* stb. betűk. Az ügyvédek és mindazok, akiknek bonyolult ügyet kell pontosan megfogalmazniuk, betűket használnak az egyedek megkülönböztetésére. Ezek a betűk pusztán tökéletesített vonatkozó névmások. Míg tehát a mutató és a személyes névmások a hétköznapi használatban „valódi”, addig a vonatkozó névmások „csökevényes indexek”, mert noha esetlegesen és közvetve létező dolgokra is utalhatnak, közvetve csak olyan képekre kell utalniuk, melyeket korábbi szavak hoztak létre az elmében.

48. Az indexeket három tulajdonsággal lehet megkülönböztetni a jelek vagy ábrázolások más típusaitól: nincs jelentéssel telített hasonlóság a tárgyak és az indexek között: az indexek egyedekre, egyedi egységekre, egységek egyszeri társulásaira vagy egyszeri folytonosságokra utalnak; végül vak kényszerrel irányítják a figyelmet a tárgyukra. Nehéz, sőt talán lehetetlen a teljesen tiszta indexre példát találni, mint ahogyan olyan jelet is nehéz vagy lehetetlen felmutatni, amelyből teljesen hiányzik az index jelleg. Lélektanilag az index működése az összefüggésre és nem a hasonlóságra épülő társítástól vagy értelmi műveletektől függ.

SZIMBÓLUM

49. A szimbólum olyan jel, amelyet pusztán vagy főleg az a tény tesz jellé, hogy jelként használják és értik meg, függetlenül attól, hogy természetes-e vagy konvencionális ez a szokás; tekintet nélkül azokra az indítóokokra, melyek eredetileg szabályozták a kiválasztását. Arisztotelész több ízben ilyen értelemben használta a *Συμβολον* szót a *Peri hermeneias*-ban, a *Sophistici elenchis*-ben és másutt.